

Comunitățile rurale din România de la sfârșitul secolului 19.

Familia și obștea din județul Muscel

Au 19-e siècle, l'histoire, la linguistique, le folklore ont inventé les mythes du peuple et de la nation. Mais l'acharnement scientifique, quoiqu'il ait été bien politisé, a créé une exceptionnelle base des données, que nous pouvons utiliser avec succès aujourd'hui. Ainsi, la recherche portée sur une source de telle nature (les réponses au questionnaire juridique de B. P. Hasdeu, 1878) décrypte le système des liens naturels qui rassemblaient les hommes dans les communautés primaires du département de Muscel; d'un côté, la famille, la propriété familiale, les structures d'autorité parentale et de l'autre, le village, la propriété et l'autorité communautaire – tout ceci étant marqué par le règne spirituel de l'Eglise. Dans cette perspective, l'enjeu de notre essai est de décrire une possible culture politique paroissiale, dépendante .

I. Chestionarul juridic al lui B. P. Hasdeu (1878); context istoric, surse, modele metodologice si istoriografie

II. Răspunsurile la chestionar, județul Muscel (1882) – studiu de caz

1. Casa/Familia

a. Întemeierea unei familii

b. Rudenia și autoritatea parentală

c. Proprietatea și transmiterea ei

2. Satul

a. Delimitarea proprietății. Regulile vânzării și împrumutului

b. Structura socio-economică. Atitudinile față de străini și marginali

c. Judecata și mărturia

d. Autoritatea comunitară

Agresată de timpuriu de cultura savantă (zorii epocii moderne), cultura populară a fost concepută către 1800 ca un stadiu inferior într-o ierarhie a modelelor de civilizație (Burke). În secolul 18, cercetarea societăților primitive extraeuropene pune în circulație imaginea mitică a unei culturi naturale, a unei vieți inocente și a unui spațiu al fericirii autentice. Treptat, mitul *bunului sălbatic* a fost adus pe continent; *poporul*, în anumite variante, *șăranul*, în orice caz, *comunitățile rurale* devenind depozitarul unic al autenticității și al naturaleții originare, manifestându-se, așa

cum susținea Herder, ca *partea cea mai puțin coruptă a națiunii* (Cocchiara, **Storia del folklore in Europa**, Torino, Boringhieri, 1971, apud Čolović, 192).

O astfel de cultură populară, concepută restrictiv, a justificat în parte propaganda națională a secolului 19. Fervoarea cu care erau căutate vestigiile vieții patriarhale a națiunilor a marcat profund cercetarea științifică (culegerea folclorului, lingvistica, istoria etc.) care a slujit acestei propagande, cu atât mai mult în centrul și sud-estul Europei, unde era nevoie întâi de conceperea Statului național (cazul cehilor, polonezilor, grecilor și sîrbilor) sau de refondarea lui pe baze moderne (Principatele Române, Imperiul otoman) (Duțu 1,2).

I. Chestionarul juridic al lui B. P. Hasdeu (1878); context istoric, surse, modele metodologice și istoriografice

La 11 august 1877, ministrul G. Chițu, titularul Instrucțiunii Publice din acea vreme, îi adresa lui B. P. Hasdeu invitația de a întocmi un chestionar juridic și unul mitologic-lingvistic „pentru culegerea și descrierea moravurilor, instituțiilor și datinelor” populare. Răspunsurile la aceste chestionare, asociate informațiilor arheologice adunate de Al. Odobescu de pe tot cuprinsul țării, puteau reconstitui „pe cale sintetică România una în viața ei națională, în conștiința ei morală și istorică” (Hasdeu 1, 3).

Atît Hasdeu, cît și Odobescu erau binecunoscuți în epocă drept unii dintre neobosiții căutători ai aceluia *Volkgeist* sau *Volkseele* al poporului român. Odobescu, spre exemplu, își începea studiul său despre cîntecele populare din Europa răsăriteană citîndu-l pe Herder (Odobescu, 4), în timp ce Hasdeu, îmbrățișînd același subiect, pe Görres (Hasdeu 2, 12). Nu lipseau din aparatul lor critic Fauriel, Liebrecht sau Karadžić, toți influențați de scrierile lui Herder asupra legendarelor *glasuri ale popoarelor* (formula îi aparține lui Al. Odobescu). În acest context, avînd ca punct de plecare filosofia lui Herder, elita culturală din România celei de a doua jumătăți a secolului 19 pune în circulație conceptul de *specific român*, definit ca un amestec difuz de latinătate și ruralitate (Duțu 2, 7). Hasdeu, urmîndu-l pe G. Vico, în ideea că toate științele omenești își au originea în practicile lumii rurale, a căutat să deslușească acest specific delimitînd esența cercetării *etno-psicologice* (traducerea unui termen de origine germană), pe care a legat-o conceptual, ca și contemporanii săi, Steinthal și Lazarus, de lingvistică. Amîndouă constituiau *filologia comparată*. Definind cei doi termeni ai filologiei comparate, savantul român rezerva *etno-psicologiei* domeniul cercetării credințelor poporului, în special prin studiul literaturilor populare. În acest context, el consacră în cultura română și termenul de *folclor*. „credințele cele intime ale poporului, obiceiurile și apucăturile sale, suspinele și bucuriile, tot ce se numeste astăzi... cu vorba engleză *folklore*” (**Etymologicum Magnum Romaniae**, vol. I, București, 1893, apud Mușlea, Bîrlea, 18).

Hasdeu a publicat în scurt timp chestionarul juridic solicitat (1878); cel de al doilea fiind difuzat abia în 1884. După cum însuși mărturisea (Hasdeu 1, 7-11), a avut ca surse de inspirație monumentală lucrare a lui Grimm (**Deutsche Rechtsalterthümer**), publicată la Göttingen în 1854, precum și chestionarul juristului raguzan V. Bogišić din 1865, ale cărui răspunsuri s-au materializat într-un studiu de mare succes imprimat la Zagreb în două rînduri, în 1866 și 1867 (**Pravni običaji u Slovena**). Por-

nind de la imensul material strîns de pe urma chestionarului, raguzanul Bogișiic, care preda în acea vreme *Istoria legislațiunilor slavice* la Universitatea din Odessa, a inițiat publicarea din 1874 a unei colecții de obiceiuri juridice ale slavilor meridionali. Nu în ultimul rînd trebuie să menționăm și chestionarul lui Efimenko și Matviev realizat sub auspiciile Societății Geografice din Petersburg în 1877. Dacă Bogișiic a grupat întrebările sub titlurile: *Jus privatum* și *Jus publicum*, iar Efimenko și Matviev le-au pus sub auspiciile lui *Jus civile*, Hasdeu a adoptat o clasificare nepretențioasă, *eminamente poporană*. Cele 400 de întrebări ale chestionarului său au fost divizate în trei grupe: *Satul, Casa, Lucrurile*. Acestea conturau de fapt toate relațiile stabilite între membrii unei comunități primare, în afara legii pozitive. Clasificarea întrebărilor nu s-a făcut după criterii unitare, întrucît unele dintre ele puteau figura deopotrivă și la alte capitole decît la cele la care fuseseră înscrise inițial, fapt pe care îl dezvăluia și autorul chestionarului în introducerea sa. Dacă, sub aspect formal, chestionarul a avut ca modele lucrări similare de pe continent, în ceea ce privește fondul, Hasdeu s-a inspirat din monografiile agricole ale lui Ion Ionescu de la Brad (**Județul Dorohei**, București, 1866; **Județul Mehedinți**, București, 1868; **Județul Putna**, București, 1870), din **Cartea românească de învățătură** (Iași, 1646), din **Legiuirea lui Caragea** (1818) și din documentele juridice pe care le-a cercetat la Arhivele Statului și care se întemeiau pe așa-zisul *obicei al pămîntului*.

Răspunsurile la chestionarul juridic au apărut încă din anul difuzării lui. Materialul documentar, mult mai puțin voluminos decît cel obținut în urma chestionarului lingvistic din 1884 (18 volume), sau al anchetelor asemănătoare ale lui N. Densușianu din perioada 1893-1895 (17 volume) a fost grupat ulterior în trei tomuri care se găsesc actualmente la Biblioteca Academiei Române (mss. rom. 3437, 3438) și la Arhivele Naționale (mss. rom. 1492). Sînt răspunsuri din județele Botoșani, Buzău, Dîmbovița, Dolj, Fălciu, Gorj, Ilfov, Mehedinți, Muscel, Prahova, Putna, Rîmnicu Sărat, Roman, Romanai, Tecuci, Tutova și Vlașca. În 1882, Hasdeu a publicat în *Columna lui Traian* (n°s 1-12) rezultatele anchetei sale din județul Bacău, de negăsit în cele 3 volume menționate mai sus (Mușlea, Bîrlea, 68).

Asupra chestionarelor lui Hasdeu s-au pronunțat, printre alții, I.C. Chițimia, Ion Mușlea și Ovidiu Bîrlea, cei din urmă integrînd răspunsurile într-o tipologie folclorică, un index sintetic de teme și motive legendar-mitologice. De asemenea, cercetătorii vechiului drept român au menționat în studiile lor ancheta juridică la care ne referim (Georgescu, 372). În vremea din urmă, unele abordări au analizat problematica și din unghiul de vedere al căutării unei identități etno-psihologice, prag necesar al modernizării/euopenizării României (Iacob, II, 27-28). În ceea ce ne privește, am optat pentru un demers de tip sociologic, urmînd cîteva din direcțiile propuse de către H.H. Stahl în excelenta sa lucrare, **Contribuții la studiul satelor devălmașe romînești**, care a folosit și o parte a răspunsurilor la chestionarul juridic al lui Hasdeu. Perspectiva noastră ne-a permis să descriem întregul complex atitudinal specific comunităților primare, manifestările de autoritate din cadrul acestora, fie de tip familial, fie comunitar, structurile participative și cele de competență decizională, constatate în diferite contexte problematice. De asemenea, am reușit să

conturăm și caracteristicile culturii politice ale acestor comunități (Almond, Verba, 42-56), așa cum se dezvăluiau ele în momentul difuzării chestionarului. Ne-au servit ca modele și monografia sociologică a satului Nerej (1939), coordonată de H. H. Stahl, precum și sinteza lui P. H. Stahl (**Terra societă mîti nei Balcani**, 1993).

II. Răspunsurile la chestionar; județul Muscel (1882)

Studiu de caz

În faza actuală a cercetărilor sîntem în măsură să prezentăm doar un eșantion din proiectele noastre. Am ales spre exemplificare răspunsurile la chestionarul juridic al lui Hasdeu, primite din județul Muscel, plasa Podgoria (B.A.R., mss. rom. 3438, filele 71-106). Raportul, datat 7 octombrie 1882, a fost întocmit de judecătorul D. Drăghici, ale cărui cunoștințe s-au alăturat informațiilor culese de la sătenii Ion Barbu, din Valea Mare, de 65 de ani; Ion Bold din cătunul Ciocănești, comuna Văleni, de 70 de ani și Iancu Bold, din aceeași localitate, de 65 de ani; Ghiță Crăciunescu, din Priboeni, de 50 de ani; Niță Găvan, din Golești, de 40 de ani; Dinu Grigore, din Văleni, de 60 de ani; Bucur Mazilu, din Beleți-Negrești, de 75 de ani; Petre Negulescu, din Gorganu, de 40 de ani; Ion M. Oțeleșcu, din Ștefănești, de 30 de ani; Dumitru Dinu Părvu, primarul din Priboeni, de 45 de ani; Sandu Scurtu, din Ștefănești, de 40 de ani și Costache Târziu, din Vrâncești, de 75 de ani. Răspunsurile le-am grupat funcție de cele două comunități primare în jurul cărora s-a structurat chestionarul: *casa/familia* și *satul*.

1. Casa/familia

a. Întemeierea unei familii (B.A.R., mss. rom. 3438, ff. 86-90)

Răspunsul la întrebarea privind scopul căsătoriei dezvăluie în linii mari schema după care se organiza viața cuplului. Taină a lui Dumnezeu, căsătoria presupunea înmulțirea neamului și marca poziția partenerilor unul față de celălalt („trebuința bărbatului de a-și lua ajutor pentru sine”), sugerînd și fundamentul material care-i asigura existența: proprietatea, obținută prin zestre. În aceeași direcție se îndreptau și concluziile unui cunoscut folclorist, contemporan cu Hasdeu, Simion Florea Marian, care, în spiritul epocii, insista și asupra unor posibile rădăcini antice (grecești sau latine) în structurarea concepției asupra căsătoriei la români. De altfel, majoritatea faptelor ce le vom descrie în continuare referitoare la căsătorie au fost precizate în lucrarea sa din 1890 (Marian, 15-16; 17-20; 21-28; 87-101; 519-521).

Dacă una din condițiile enunțate mai sus nu era îndeplinită, atunci satul s-ar fi confruntat cu o serie de devianțe; întîi, familia fără copii, care nu putea fi în *rîndul lumii*, apoi fetele și flăcăii rămași necăsătoriți din pricina zestrei prea mici sau a unor *proaste purtări* făcute publice. Nu trebuie uitat nici cazul cuplului fără cununie (catalogat de dogmă, și, în consecință, de comunitate, drept *curvie*), care nu avea responsabilitate față de copiii rezultați dintr-o atare legătură, astfel că aceștia rămîneau fără ocrotire (vezi ȧiganii din Gorganu). În aceeași ordine de idei, remarcăm și atitudinile sătenilor față de femeile de moravuri ușoare (*posadnice*), care erau privite cu dispreț și nu erau invitate la adunări.

Vîrsta propice căsătoriei era de 18 ani la băieți și între 14-16 ani la fete. Tinerii se cunoșteau în general la petrecerile satului (hore, nunți etc.), după care flăcăul,

împreună cu tatăl, unchiul sau bunicul său mergeau în *pești* la casa fetei. Dacă fetei îi plăcea băiatul, atunci gusta dintr-una din cele două ploști pline cu rachiu și cu vin, după care tatăl acesteia încheia actul dotal ce se negocia cu părinții băiatului. Între logodnă și nuntă trebuiau să treacă 2-3 săptămîni, timp în care se puteau întâmpla multe! Uneori zestrea nu putea fi împlinită și atunci logodna se *strica*, așa cum se întâmpla și dacă tinerii auzeau unul despre celălalt de *rele purtări* sau *vi-ciuri ascunse*. Ruperea logodnei ducea la descalificarea fetei în fața satului și adesea la plata unei despăgubiri de către cel vinovat.

Căsătoria era interzisă în anumite situații. Rudele, pînă la al treilea văr inclusiv, cuscii, cumetrii de botez, strănepoții și frații de cruce nu se puteau căsători între ei. De asemenea, nu se puteau căsători copiii de suflet cu copiii naturali ai tatălui, ci numai cu rudele acestuia. În vechime, mărturiseau sătenii, se interzicea căsătoria între românii creștini și oamenii de altă credință, însă în 1882 tradiția începea să fie uitată; oricum comunitatea nu părea de acord cu noile practici, întrucît acestea permiteau pătrunderea în interiorul obștii a străinilor. Și țiganii se găseau sub aceeași interdicție; în Moldova, la sfîrșitul secolului 18, *Sobornicescul Hrisov* atrăgea atenția asupra căsătoriei dintre locuitorii liberi și robii țigani cum că era „împotriva a toată dreptatea și pravila”, hotărînd ca „acest fel de însoțire și cununie să fie de istov cu hotărîre oprite” (apud Lemny, 84). Persistența restricțiilor referitoare la țigani, chiar după eliberarea lor, era generată nu numai de considerente de ordin socio-economic, ci și de rațiuni de natură morală, pe care satul, încă păstrător al structurilor tradiționale, le impunea. Depășirea acestor limite ducea la declasarea familiei, fie într-o ordine economică, fie într-una morală, ceea ce echivala cu regîndirea ierarhiilor și a regulilor după care comunitatea funcționase pînă atunci.

După ce familia ținea sfat și hotăra încheierea logodnei, în ajunul nunții veneau în casa fetei doi oameni (o femeie și un bărbat), așa-numiții *pocânzei*, aducînd cu sine un plocon (o pasăre friptă, două *jimble*, covrigi, smochine și turtă dulce). În dimineața nunții, alte două persoane aduceau daruri părinților miresei, care la rîndul lor îi dăruiau pe oaspeți. Seara, după cununia religioasă, care însemna *desăvîrșirea nunții*, la masa pusă în casa băiatului, alți *pocânzei* aduceau darurile părinților fetei, constînd în bani, uneori vite. După prima noapte petrecută împreună de cei doi soți, se făcea proba așternutului, obicei care avea deja istorie (vezi mărturia lui Erasmus Weismantel, din armata regelui Carol XII al Suediei care zăbovea în Moldova între 1710-1714; apud Simionescu, Cernovodeanu, 382-383). Dacă fata nu fusese fecioară, nu se mai împărțea măr poleit, iar părinții acesteia, cînd veneau a treia zi în casa ginerelui (*calea primară*), erau serviți la masă numai în pahare și vase găurite sau li se făcea friptură de coțofană. Uneori, mireasa era dusă în casa părinților ei pe o sanie cu tălpile în sus, în vîzul sătenilor, ceea ce era considerat o mare rușine, dar părțile se înțelegeau pînă la urmă după o nouă negociere a zestre. De altfel, mireasa trebuia să îndeplinească un standard de calitate, care priveau *vrednicia* și *purtatea* sa, însă, după cum am observat, purtarea putea fi suplinită prin zestre.

Încheiem spunînd că o nuntă în județul Muscel, prin anii '70-'80 ai secolului 19, costa cam 500 de lei. Pentru a ne face o idee asupra a ceea ce însemna această

sumă, amintim că în 1882 tarifele pentru o zi de muncă în ținuturile muntoase erau de 1,00 lei la săpat, 1,20 lei la prașilă și 1,50 lei la secerat (G. D. Creangă, **Creșterea arenzii pământului în bani și în dijmă, a pășunatului și a prețurilor muncilor agricole de la 1870 la 1906**, București, 1908, apud Iacob, I, 187). De asemenea, în 1876, o oca (1,3 kg) de carne ajungea pînă la 1,00 lei, în timp ce aceeași cantitate de lapte de vacă se vindea cu 0,48 lei, untul, cu 4,00 lei, cașcavalul, cu 2,62 lei, cașul, cu 0,73 lei, făina, cu 0,80 lei, mălaiul, cu 0,11 lei, pîinea albă, cu 0,40 lei, pîinea neagră, cu 0,30 lei, iar vinul avea un preț de aproximativ 0,40 lei (Dan Berindei, **Societatea românească în vremea lui Carol I, 1866-1914**, București, 1992, apud Iacob, I, 198).

b. *Rudenția și autoritatea parentală* (B.A.R., mss. rom. 3438, ff. 90-95)

Într-o căsnicie, soțul, care era *stăpîn pe sine* și avea datoria de a se îngriji de soția sa, se ocupa mai tot timpul cu *munca întreagă*, la cîmp, timp în care femeia se îndeletnicea cu treburile gospodăriei, fiind supusă și căutînd să-i îndeplinească toate voile. Uneori apăreau stări conflictuale soldate cu certuri și bătăi, care ajungeau pînă la judecată și la despărțiri temporare, părțile fiind împăcate în cele din urmă de către rude, părinți sau vecini. Mai grav era atunci cînd se dovedea adulterul vreunuia dintre soți, sau *slăbiciunea trupească*, ambele situații ducînd la despărțiri definitive, extrem de dezagreabile în ochii sătenilor.

O familie se considera *împlinită*, așa cum am mai spus, dacă avea copii. De aceea, femeia gravidă era bine văzută de comunitate, spre deosebire de cele care practicau avortul. Dacă o familie nu avea copii, putea să ia *de suflet*, acestora conferindu-li-se astfel drepturile și îndatoririle celor naturali (cf. Stahl, P. H., 125). Copiii stăteau sub autoritatea părinților pînă la căsătorie, iar unii, încă nevîrstnici, și după aceea. În principiu, se stabilea o ierarhie și o repartitie a autorității, tatăl poruncind mai mult băieților, iar mama, fetelor.

În privința rudelor, sătenii certificau existența a trei grupuri distincte. Primul avea ca referință un tip de legitimitate naturală, rudenia *de sînge, de cuscrire și cumetria de botez*. Al doilea făcea referire la poziționarea într-un arbore genealogic imaginar: rude *de sus, de jos și de alături*. În fine, distincția rudelor se făcea și în funcție de apartenența lor la familia soțului sau soției, care constituiau familia monogamă: rude *de spiță bărbătească* (considerate mai apropiate) și rude *de spiță femeiească*. Amintim totodată și un tip de *înrudire morală (spirituală)*, care purta numele de *frăția de cruce*. Structurile de rudenie erau manifeste în momentul transmiterii averii; de exemplu, în cazul vînzării unui lot de teren; acela care dorea să-l înstrăineze trebuia mai întîi să-și întrebe rudele sau vecinii dacă voiau să cumpere; neprocedînd astfel, aceștia din urmă puteau răscumpăra respectiva proprietate în termen de un an, prin judecată (preemțiunea, moștenită din dreptul bizantin, împiedica intrarea în obște a străinilor, cf. Panaitescu, 142-147, Georgescu, 372, Hanga, 73-74). Practica era destul de des înfîlnită și în interiorul comunităților rurale din Albania sau Serbia (cf. Stahl, P. H., 52, 92, 201-204). Însă țărani din Muscel precizau că în perioada respectivă nu se mai ținea seama așa de mult de această regulă cutumiară.

În mod evident, autoritatea parentală și structurile de rudenie se exercitau formal la căsătorie (copiii cereau voie tutorilor să-și întemeieze o familie, iar aceștia din urmă le dădeau binecuvîntarea, ceea ce simboliza armonia respectivului grup domestic, premisa unei prosperități viitoare) și efectiv prin relațiile stabilite între părinți și copii relativ la repartitia muncii și a proprietății (moștenire, zestre).

c. *Proprietatea și transmiterea ei* (B.A.R., mss. rom. 3438, ff. 88-95)

Proprietatea familială se constituia din zestrea primită de femeie la căsătorie (*averea căpătată*) și din moșteniri (*averea moștenită*). Există și o *avere obștească*, realizată în timpul căsniciei prin cumpărări, schimburi etc. În ceea ce privește învoiala asupra zestrei, trebuie să spunem că ea era înscrisă în acte redactate de preoți, în prezența unor martori (*foae de zestre de popor*). Ea consta, în general, din pământ, pomi, vite, îmbrăcăminte, așternuturi, unelte și obiecte de uz casnic, bani. Zestrea se dădea în ziua cununiei și era primită de părinții mirelui; tatăl primea banii și vitele, iar mama, așternuturile și obiectele miresei. În cazul despărțirii, zestrea se înapoia femeii; dacă ea murea și nu avea copii (altfel aceasta se împărțea în mod egal tuturor moștenitorilor), zestrea revenea rudelor/părinților săi.

Dar proprietatea se constituia și din moșteniri, reglementate fie prin structurile firești de rudenie, fie prin acte scrise (*diate*). Aceste acte se întocmeau în prezența moștenitorilor, a 4-5 martori, a celui care le redacta și a preotului care *subscria*. Păstrate, de regulă, de beneficiari sau de vreo rudă apropiată, ele se aduceau la îndeplinire de către cel interesat. Uneori, prevederile testamentelor scrise făceau parte mai mare de moștenire unor copii, ceea ce năștea certuri și neînțelegeri. Comunitatea condamna astfel de atitudini, fiind mult mai atașată de ideea transmiterii moștenirii în mod egal copiilor sau urmașilor de drept.

În principiu, copiii primeau de la părinții defuncți părți egale de moștenire; dacă mama trăia, ea avea parte egală din averea bărbatului, alături de copiii lor. Ea însă nu putea da prin testament propria avere decît dacă nu avea moștenitori; în acest caz însă, putea primi prin *diate* averea bărbatului defunct. Căsătorindu-se cu alt bărbat, femeia contribuia la averea noii familii și cu ce moștenise de la primul soț. În cazul morții soției, averea se transmitea bărbatului dacă din căsătorie rezultaseră copii, dacă nu, acesta era izgonit de rudele fostei sale soții, fiind despăgubit doar pentru cheltuielile de înmormîntare. De altfel, rudele beneficiau în mod automat de averea unei familii care se stîngea fără să lase urmași.

2. *Satul*

a. *Delimitarea proprietății. Regulile vînzării și împrumutului* (B.A.R., mss. rom. 3438, ff. 74-84; 98-105)

Făcînd deosebirea între averea *mișcătoare* și cea *nemișcătoare*, răspunsurile la chestionar puneau în discuție și tipul de proprietate asupra pămîntului, care putea fi *ohamnică*, adică stăpînire fără vreo obligație de plată (*dijmă* sau *embatic*) și *vre-melnică*, cu obligația plății unei dări. (Amintim aici și proprietatea *devălmașă*, atît cea asupra pămîntului, cît și cea asupra uzufructului.) Aceste proprietăți se mărgineau cu pietre de hotar, copaci însemnați, drumuri, vilcele, riuri sau șanțuri. De

asemenea, se făceau referiri cazuistice la diferite momente în care două structuri de proprietate se intersectau și trebuiau reconstituite, delimitate, pentru a nu se ajunge la vreun litigiu. Spre exemplu, dacă pe pământul cuiva s-ar fi rătăcit niște animale (vite, păsări etc.), atunci se înștiința autoritatea comunală și, în termen de 6 luni, dacă stăpînul lor nu le solicita, acestea erau vîndute la licitație. Din prețul obținut, o parte revenea celui ce hrănise animalele, iar restul se vărsa la venitul comunal. Aceeași situație și pentru roiurile de albine, numai că termenul în care puteau fi reclamate era doar de 3 zile; dacă nimeni nu se interesa de ele, rămîneau în proprietatea celui ce avea pământul. În același context se stabileau dreptul obștesc de întrebuințare a fîntînilor construite în afara curților (precum și obligația întreținerii lor de către întregul sat), modalitatea prin care se împărțeau în mod egal o albie de rîu, un sanț sau un copac (hotarele dintre două proprietăți), dreptul de a culege ciuperci și a vîna pe pământul altcuiva sau de a pescui în ape curgătoare.

Așa cum am menționat mai înainte, proprietatea se putea dobîndi prin zestre și moștenire, dar și prin vînzare-cumpărare. După ce părțile *tocmeau* prețul, cumpărătorul, dacă nu putea plăti pe loc întreaga sumă, dădea a 8-a sau a 10-a parte din total drept *arvună*, după care *se bea adălmașul*, susținut de vînzător cu două părți și de cumpărător, numai cu o parte. Dacă la vînzare asistau și martori (în general 3 la număr, dintre oamenii bătrîni din sat), aceștia erau și ei invitați *să bea adălmașul*, cu atît mai mult cu cît nu primeau plată pentru mărturia lor, decît în caz de litigiu ajuns la judecată. Vînzările din tîrg nu erau *chezășuite* pentru viciile ascunse ale mărfurilor, însă cele practicate între cunoscuți, da. Se ajungea chiar la anularea vînzării în momentul cînd apăreau acele defecte pentru care fusese garantată marfa. De asemenea, se anula vînzarea dacă obiectul tranzactat era de furat, acesta întorcîndu-se proprietarului. Același lucru se întîmpla și în cazul unui obiect pus *zălog* pentru un împrumut.

Totodată, averea putea să se constituie și prin găsirea unei comori. Ipotetic, dar țaranii din Podgoria nu excludeau cîtuși de puțin această posibilitate. În principiu, în astfel de situații trebuiau anunțate autoritățile, dar adesea, din pricina recompenselor mici (jumătate din valoarea acesteia revenea proprietarului terenului pe care a fost descoperită), sătenii eludau principiul, însușindu-și comoara *pe supt mână*. Din toate aceste exemple ne dăm seama că pământul era proprietatea de referință în satele muscelene. Transgresarea limitelor proprietăților funciare atrăgea după sine o seamă de sancțiuni (cum ar fi *globa*) sau de stări litigioase rezolvate, de regulă, în favoarea proprietarului pămîntului respectiv.

În privința împrumutului, trebuie spus că el se acorda, în general, cu o dobîndă de pînă la 20% (cu excepția celui între rude apropiate: fii și părinți) și se recupera în bani, muncă sau *chirii*, după înțelegerea inițială. Cei ce practicau o dobîndă mai mare erau numiți cămătari și aveau o imagine negativă în comunitate. Plata datoriei se făcea, fie în mai multe tranșe, fie odată, de obicei, de Sfinții Apostoli (29 iunie), de Sfînta Maria (15 august) sau de Sfîntul Dumitru (26 octombrie). În situația cînd datomicul nu putea să-și respecte angajamentul de plată, primarul era însărcinat cu *urmărirea* sa, după cum înainte erau desemnați pentru aceasta *călărașii*

Prefecturii. Unii săteni dădeau cu împrumut o sumă de bani, dar solicitau o garanție (*zălog*, pământ sau diferite obiecte) pusă pe o parte a averii debitorului. Dacă acesta din urmă nu întorcea banii, atunci *zălogul* era luat în stăpînire de către creditor. În anumite situații, dacă solicitantul unui împrumut nu prezenta suficiente garanții prin averea sa, atunci trebuia să apeleze la alte persoane ca să-i fie *chezași*, aceștia din urmă fiind răspunzători pentru înapoierea împrumutului. Sătenii afirmau însă că se găseau cu greu astfel de garanți în sate și mai totdeauna erau plătiți pentru serviciul lor. Între săteni se mai practica și un împrumut de produse agricole (porumb, grâu etc.), datornicul fiind obligat să înapoieze aceeași cantitate pe care a primit-o.

b. *Structura socio-economică. Atitudinile față de străni și marginali* (B.A.R., mss. rom. 3438, ff. 74-84)

În sat oamenii se împărțeau în bogați și săraci. Cei dinții erau considerați *omeni de frunte*, iar prestigiul în comunitate („cinstea și ascultarea li să da”) ținea în mod nemijlocit de situația lor economică, ei remarcîndu-se atît printr-o vestimentație mai bogată, cît și printr-un trai mai îmbelșugat. Unii dintre ei erau numiți *hoieri*, întrucît schimbaseră portul țărănesc și aveau o vîrstă înaintată. Tot printre *omenii de frunte* se numărau și *mazilii* sau *postelnicii*, sătenii înțelegînd prin aceasta „cinstea ce s-a dat unui om de cei mari pentru știința și slujbele făcute”. De un respect deosebit se bucurau în lumea rurală preoții – soțiile și copiii acestora beneficiind de pe urma acestui prestigiu.

În materialul cercetat am găsit și cîteva răspunsuri privitoare la raporturile dintre stăpîni și *argați*; ele prevedeau, printre altele, drepturile coercitive ale celor dinții (*bătaia sau dojana*, răspunderea pentru pagubele proprietarului prin „prelungirea serviciului sau reținerea din simbrie”) și delimitarea socială foarte precisă, în sensul că rareori se întâlneau căsătorii între cele două părți.

În satele muscelene din plasa Podgoria, înainte de *Legea rurală* din 1864, existau două tipuri de țărani: *răzașii* sau *moșnenii* și *clăcașii*, aceștia din urmă avînd un statut *înjositor* în comunitate. Situația s-a modificat sensibil în momentul cînd clăcașii au primit pământ. Între moșneni nu se făceau diferențieri formale de statut, erau totuși mult mai prețuiți cei ce dovedeau o purtare deosebită sau aveau o vîrstă înaintată. Un fapt care merită a fi relevat este acela că moșnenii dețineau genealogii scrise, pe care le foloseau pentru a-și dovedi stăpînirea asupra pămîntului. După cum susținea H. H. Stahl în *Les anciennes communautés villageoises roumaines*, genealogiile au apărut într-un moment de dezagregare a vieții arhaice, cînd proprietatea era atacată de un număr crescînd de competitori, ele servind strict în conflictele generate de această competiție (Stahl, H. H. 3, 59).

Alături de țărani, în sate își desfășurau activitatea și un număr însemnat de ciobani, tocmiți de săteni cu plată, de *cărăuși*, de paznici de cîmp, precum și destul de mulți meșteșugari (dulgheri, fierari, rotari, tîmplari, cizmari). Interesant este faptul că anumite meșteșuguri erau considerate specifice pentru români, iar altele pentru țigani. În satele moldovene repartitia era mult mai complexă, întrucît intrau în discuție evreii și nemții; de exemplu, potrivit răspunsurilor la același chestionar, sătenii din județul Botoșani, plasa Coșula, comuna Cristești (mss. rom. 3437, f. 6 v.)

precizau că românii se îndeletniceau cu agricultura și *lemnăria*, ȋiganii, cu fierăria și *scripcăria*, evreii, cu *crăsmăria*, croitoria, *stoleria*, iar nemții, cu fierăria și *lemnăria*.

În județul Muscel, așa cum am observat, străinii erau respinși în bloc de către comunitate, fiind socotiți drept *șpiculanți*, *înselători*. Cu toate acestea, se păstra tradiția bunei primiri a musafinilor și a trecătorilor, remarcată încă din secolul 17 de unii călători străini prin Principatele Române – spre exemplu, Nicolo Barsi, care trecea prin Moldova pe la 1632 (apud. Simionescu, Cernovodeanu, 378). Prin cuvântul *străin* sătenii înțelegeau un om care nu putea fi asimilat de comunitate, era refuzat de obște (vezi preemțiunea) fiind privit, în general, cu neîncredere. De altfel, el făcea obiectul unor apelative destul de grosolane: *leaftă străină*, *letin*, *cațaonu*. Constatăm că nu exista un criteriu precis de delimitare a alogenilor, adesea amestecându-se apartenența lor religioasă cu cea etnică, fapt ce-l remarcăm și în cazul răspunsurilor la chestionarul lui N. Densușianu (vezi cazul din Epureni, Falciu când păgîni puteau fi deopotrivă nemții și rușii, B.A.R. mss. rom. 4552, f.457 r.). Totuși, țărani din Muscel aveau niște certitudini; turcii erau păgîni, iar nemții și ungurii, cerșetorii! Alături de nemți, unguri și turci, anatema cădea și asupra *busnecilor*, bulgarilor, sîrbilor, dar mai ales asupra armenilor, priviți cu neîncredere din pricina religiei lor. Aceeași reținere o aveau sătenii față de evrei, care, ca și ȋiganii (în 1856, în plasa Podgoria erau în număr de 141; Aricescu, 167), erau socotiți hoți și înșelători. În interiorul comunității își făcuseră apariția și românii de peste munți, așa-numiții *ungureni*, față de care sătenii nu manifestau o neîncredere vădită, deși în zonele învecinate au avut loc foarte multe procese între obștea *moșnenilor* (orășenii din Cîmpulung) și acești *ungureni*, împroprietăriți de domnii regulamentari (Aricescu, 123-146).

La periferia lumii rurale se găseau cerșetorii (în general infirmi, provenind dintre români, nemți și unguri, însă în majoritatea cazurilor ei păreau că simulează infirmitatea), betivii, foștii ocnași sau sinucigașii. Hoții și femeile ușoare erau cei mai disprețuiți în comunitate și, așa cum am arătat mai sus, nu erau chemați la adunările satului și nici nu puteau fi martori în procese. Nici haiducii nu beneficiau de o imagine prea bună, ei fiind socotiți adesea ȋilhari.

Un statut aparte aveau copiii orfani; după moartea părinților, intrau în grija unor *epitropi* sau a celor mai apropiate rude. *Pravilniceasca Condică* de la sfîrșitul secolului 18 reglementa raporturile dintre orfani și *epitropi* (tutori), aceștia din urmă nefiind plătiți pentru serviciul lor, ci beneficiind doar de *dobînzile* pe care le puteau obține din averea minorului, neavînd nicidecum dreptul de a vinde din bunurile lui imobile (Livadă-Cadeschi, 49-51). Orfanii fără avere erau luați de vreun sătean în serviciu propriu și în majoritatea cazurilor erau *căpătuiți* de acesta. Contextul ne amintește și de obligația morală a fraților de a-și înzestra surorile în cazul cînd părinții au decedat. Așadar, constatăm în satele muscelene de la sfîrșitul veacului 19 existența unor solidarități familiale și/sau comunitare extrem de puternice, care aveau memoria dreptului cutumiar, intrat deja în legislația pozitivă (*Pravilniceasca Condică*, 1780; *Regulamentele Organice*, 1831-1832; *Codul Civil*, 1865).

În fine, cei ce părăseau comunitatea, stabilindu-se la oraș, se dovedeau în fața orășenilor niște *omeni proști* și erau porecliți *gherlani de la țară*, de partea cealaltă,

sătenii remarcînd la orășeni averuția și inteligența. Alături de țărani stabiliți în mediul urban, mai părăseau satul și cei foarte săraci, care se căsătoreau în alte sate, încercînd astfel să dobîndească avere și, în consecință, un alt statut social, chiar dacă prestigiul lor în comunitatea de origine rămînea derizoriu.

c. *Judecata și mărturia* (B.A.R., mss. rom. 3438, ff. 80 v.-84 r.)

O stare conflictuală între membrii unei comunități rurale era precis reglementată în interiorul acesteia. Întîi intrau în acțiune așa-numiții *mijlocitori*, care căutau să pună capăt litigiului. Părțile în conflict trebuiau să aducă dovezi pentru susținerea propriului punct de vedere, cele mai frecvente fiind mărturiile, actele și jurămintele. Ca martori nu erau acceptați decît oameni integri, de preferință avînd o vîrstă înaintată, care nu aveau patimi ascunse (beția sau hoția), nu fuseseră niciodată condamnați și plăteau cu regularitate contribuțiile către stat. Femeilor nu li se dădea voie să depună mărturie și prin aceasta se marca încă o dată condiția lor de inferioritate în comunitate. Relativ la jurăminte, sătenii arătau că acestea se prestau în cadrul unei ceremonii, în prezența preotului, invocîndu-se copiii, averea sau vitele.

Aceste conflicte generau totodată și un complex de atitudini față de culpă, precum și față de sistemul punitiv. Astfel, sătenii ierarhizau culpele, punînd pe treapta cea mai de sus omorul și furtul celor sfinte. Pentru comiterea unor astfel de delikte pedepsele erau prevăzute în legea pozitivă, iar sătenii credeau că spînzurătoarea, împușcarea și apoi *ocna* erau cele mai drastice dintre toate. În același efort de ierarhizare ei puneau deasupra fapta comisă, pledînd pentru o sancțiune mai ușoară în cazul tentativelor. De asemenea, încercau să-i dezvinovățească pe cei care greșiseră fără voie sau din pricina beției; în aceeași ordine de idei, îi absolveau și pe bărbații ce-și băteau soțiile sau copiii. Unii dintre săteni au evocat și vechiul obicei al încetării urmăririi cuiva în locașurile sfinte, în zilele de sărbătoare (Paște, Crăciun, Bobotează).

Elementul cel mai caracteristic unei comunități rurale se dezvăluia în momentul unui conflict între sate. Împăcarea era adusă de „omeni bătrîni, cu o reputație distinsă care sunt mai cu avere, cum și cei care sunt mai instruiți, se pricep între ale judecăților“. Aceștia erau aleși de către fiecare comunitate în parte (reprezentau satul prin delegație, așa cum îl reprezentau și în procesele de la tribunal); se strîngeau în curtea bisericii sau în casa vreunuia dintre ei și găseau o cale de împăcare, după care întocmeau niște acte în prezența mai multor martori.

d. *Autoritatea comunitară* (B.A.R., mss. rom. 3437, ff. 78-84)

Două structuri de organizare cunoștea comunitatea rurală a podgorenilor. Prima era reprezentată de satul însuși (cf. Stahl, H. H. 1, 232), mai precis de adunarea tuturor sătenilor, organism pe care îl regăsim și cazul altor comunități rurale din sud-estul Europei (vezi albanezii sau slavii sudici; cf. Stahl P. H., 50-53, 89-92). Sătenii se întruneau la biserică sau la primărie și discutau eventualele probleme legate, în general, de procesele de judecată ale satului. La adunare nu participau copiii și nici cei considerați suspecti (cei dovediți a fi hoți, femei ușoare etc.). Dacă se încheia vreun act, toți participanții îl *subscriau*. Cei aleși de comunitate, îndeplinind condițiile de experiență, prestigiu, avere, știință de carte (*oameni buni și bătrîni*),

puneau în aplicare hotărârile adunării, acționînd totodată și ca *împăciuitori* în conflictele dintre sate. Sigur că această structură de autoritate era dublată de administrația comunală modernă, care fusese introdusă în Principate de-abia în a doua jumătate a secolului 19. Inițial, *Regulamentele organice* au acceptat ca sătenii aleși de comunitate să aibă și competențele fiscale impuse de noua organizare; ulterior, practica fiind abandonată, mandatarii obștei au fost înlocuiți în totalitate de funcționarii de stat (cf. Stahl, H. H. 2, II, 28; 39-44). Împotriva administrației se auzeau adeseori acuze din partea sătenilor, în special din pricina unei fiscalități prea apăsătoare. De altfel, revolta împotriva autorităților de orice fel (comunale sau civile) nu a fost generată decît de tratamentele abuzive (fiscale și/sau corporale) aplicate țăranilor.

Cea de a doua formă de organizare a sătenilor era *ceata devălmașă* obștea, care se funda pe proprietatea de tip *devălmaș*. Constituită dintr-un număr care varia de la 4-5 persoane la circa 100, ea era un organism stabil și bine structurat. Avea membri foarte vechi (cel mai bătrîn era *capul neamului*, iar *moșul* desemna pe întemeietorul acestuia), dar și mulți *venetici*. Dintre strategiile de pătrundere în obște au fost înregistrate în răspunsurile la chestionar căsătoria cu oameni din afara ei (deși opoziția localnicilor s-a manifestat dintotdeauna, regulile cutumiare ale preemțiunii fiind la un moment dat și codificate: *Pravilniceasca Condică* din 1780; *Sobornicescul Hrisov* din 1785, 1835 și 1839; cf. Stahl, P. H., 151) și executarea unui membru mai vechi, care nu a putut să returneze un împrumut, partea sa fiind pusă *zălog* (un procedeu de distrugere a coeziunii obștii care și-a făcut apariția prin secolele 16-17, Panaitescu, 244-246). Nu se specifica în acest context înrudirea spirituală și/sau simulată (Stahl, H. H. 2, II, 245-255).

Obștea, fiind o instituție seculară, își justifica proprietatea printr-un număr considerabil de privilegii și întăriri domnești. Acestea erau păstrate de săteanul cel mai în vîrstă, cel mai onest și care avea cea mai mare parte în obște.

Cetașii își alegeau dintre ei conducătorii; aceștia trebuiau să posede anumite calități: îndrăzneală, inteligență și avuție. Aveau ca atribuții reprezentarea interesului obștii la judecată (ceea ce însemna și mărturia în numele acesteia sau refuzul înstrăinării pămîntului, cf. Panaitescu, 194-199) și la încheierea contractelor cu avocații. Nu aveau autoritate asupra averii obștești. Orice abuzuri duceau la îndepărtarea lor din fruntea *cetașilor*. În caz de deces, văduva vreunui *cap* al obștei nu-i putea succeda; după cum nici o altă femeie nu putea fi aleasă la conducerea *cetei*.

Aleșii *devălmașilor* nu puteau hotărî fără consultarea întregii obști. Pentru discutarea problemelor legate de judecări, de administrarea averii comune și de repartitia produselor obținute, se întrunea un sfat (în care erau admise și femeile) constituit din toți *cetașii*. Hotărârile se luau prin vot unanim sau majoritar, după caz. Cei mai de vază dintre membrii sfatului puteau influența, datorită prestigiului lor, votul general. Puteau, de asemenea, să aibă un vot cu mai mare greutate decît obștenii de rînd (cf. Arhivele Naționale, filiala Pitești, fond *Obștea moșnenilor cîmpulungeni*, dosarele 6/1846, 1/1856, 5/1861, 4/1892, 4/1905 etc., care certificau un sistem de vot susținut de ponderea economică a celor ce făceau parte din obște, apud **Îndrumător în Arhivele Statului. Județul Argeș**, 217). Dreptul de vot

(glasul) în sfat era condiționat de vîrstă (25 de ani). Puteau vota și tinerii care nu împliniseră 25 de ani, doar dacă erau căsătoriți, deci capi de familie.

Vorbind despre organizarea de obște, țaranii și-au adus aminte și de vechile rînduieli ale satelor. Pentru moșnenii musceleni aceste amintiri erau foarte îndepărtate și difuze, chiar dacă resentimentare. Dintre ele răzbătea totuși imaginea unei *vîrste de aur*: „atunci orice sătean, și chiar boernași se îmbrăcau cu stofe făcute din lână și cânepă, cultivate și lucrate în comună; când astăzi (1882, n.n.) orice țăran portă madepolon și americană străină, și tote hainele sântu cumpărate din tîrg”.

La sfîrșitul secolului 19, comunitățile tradiționale își păstrau încă vigoarea, însă cultura de masă și structurile societății deschise se infiltrau tot mai serios. Prin acest eseu, ne-am propus să descriem cîteva din legăturile naturale care-i apropiau pe oameni în interiorul unor solidarități organice (termenul îi aparține lui Al. Duțu, cf. Duțu 1, 178) la încheierea acestui veac. Demersul pe care-l inițiem acum va fi extins în viitor prin inserarea în analiza noastră a tuturor răspunsurilor primite la chestionarul juridic al lui B. P. Hasdeu și prin compararea lor cu cele provenite din ancheta similară a lui N. Densușianu.

Din rîndurile de mai sus ne dăm seama că familia țăranilor din Muscel reproducea un model, în care autoritatea paternă era evidentă, ca și poziția inferioară pe care o avea femeia în cadrul grupului domestic sau comunitar. Nu în ultimul rînd, trebuie să menționăm și modul egalitar prin care se transmitea averea. Așadar, avem de a face cu niște relații de tip autoritar, stabilite între părinți și copii, în interiorul cărora își făcuseră totuși apariția cîteva breșe (spre exemplu, nesocotirea consimțămîntului familiei în cazul căsătoriilor sau mariajul cu persoane din afara comunității sau de altă confesiune). Într-o atare perspectivă, socializarea copiilor inițiată în acest mediu conducea, în mod ipotetic, la conturarea unei culturi politice în care participarea și competența ar fi avut o pondere foarte scăzută (Almond, Verba, 283-320), orice inițiativă, personală sau de grup, avînd nevoie de girul unei autorități morale: Biserica (spațiul desăvîrșirii familiale, calendarul vieții cotidiene și agora satului) și sfatul obștii. Formele de organizare comunitară în care s-a continuat socializarea începută în familie și care aveau ca fundament tocmai structura autoritară a acesteia postulau totuși o serie de principii participative și de competență într-un mediu ce părea suficient sieși, deși referințele la normele pozitive erau transparente. În această ordine de idei, remarcăm și exclusivismul solidarității de grup (vezi neîncrederea comunității față de străini, statutul femeilor și al devianților), ceea ce ar contura cu rezerve un model de cultură politică parohial-dependență.

Bibliografie

1. Almond, Gabriel; Verba, Sidney, **Cultura civică**, trad. de Dan Pavel după **The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations**, Boston, Little, Brown & Company, 1965; București, Du Style/CEU Press, 1996.
2. Aricescu, C. D., **Istoria Cîmpulungului**, București, Imprimeria lui Ferdinand Om., 1856.
3. Burke, Peter, **Popular Culture in Early Modern Europe**, London, Temple Smith Ltd., 1978.
4. Chițimia, I. C., **Folkloriști și folcloristică românească**, București, Ed. Academiei, 1968.
5. Colović, Ivan, **Le folklore et la politique. Une affaire moderne**, în *Revue des études sud-est européennes*, t. XXX, n°s 3-4, București, 1992, pp. 191-195 (Actele colocviului internațional **La modernisation des sociétés sud-est européennes au début du XIX-e siècle et à la fin du XX-e siècle**, organizat la București de Institutul de Studii Sud-Est Europene, 30 aprilie-2 mai 1992).
6. Duțu, Alexandru, **Deux périodes de promesses**, în *Revue des études sud-est européennes*, t. XXX, n°s 3-4, București, 1992, pp. 177-182 (Actele colocviului internațional **Modernisation des sociétés sud-est européennes ...**) – (Duțu 1).
7. Idem, **Inventarea tradiției folclorice**, în *Viața Românească*, an. LXXXIX, n° 1, București, 1994, pp. 1-9 – (Duțu 2).
8. Georgescu, V. Al., **Preambulul în istoria dreptului românesc**, București, 1965.
9. Hanga, Vladimir, **Les institutions du droit coutumier roumain**, București, Ed. Academiei, 1988.
10. Hasdeu, B. P., **Obiceile juridice ale poporului român**, Bucuresci, Tipografia Societății Academice Române, 1878 – (Hasdeu 1).
11. Idem, **Cuvenle den bătrîni**, ed. G. Mihăilă, vol. II, București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1984 – (Hasdeu 2).
12. Iacob, Gh.; Iacob, Luminița, **Modernizare-Europenism. România de la Cuza Vodă la Carol al II-lea**, vol. I-II, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 1995.
13. **Îndrumător în Arhivele Statului – Județul Argeș** (autori: Teodor Mavrodin, Mircea Gîlcă, Violeta Sima, Dan Pintilie, Lucian Pribeagu), București, 1984.
14. Lemny, Ștefan, **Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc**, București, Meridiane, 1990.
15. Livadă-Cadeschi, Lîgia, **Educație și asistență în Țările Române, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea**, în *Sud-Estul și contextul european*, Buletin III, București, 1995, pp. 45-60.
16. Marian, S. Fl., **Nunta la români**, ed. Teofil Teaha, Ioan Șerb, Ioan Ilîșiu, București, Ed. Cultura Națională, 1995.
17. Odobescu, Alexandru, **Opere**, ed. Marta Anineanu, vol. II, București, Ed. Academiei, pp. 4-31.
18. Panaiteșcu, P. P., **Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova**, București, Ed. Academiei, 1964.
19. Simionescu, Paul; Cernovodeanu, Paul, **Pagini de etnografie românească în opera memorialistică a unor călători străini (XVII/XVIII)**, în *Revista de etnografie și folclor*, n° 5, București, 1972, pp. 373-390.
20. **Nerej. Un village d'une région archaïque**, dirigée par H. H. Stahl, Bucarest, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1939 – (Stahl, H. H. 1).
21. Idem, **Contribuții la studiul satelor devălmașe românești**, (3 vol.), București, Ed. Academiei, 1958 (vol. I), 1959 (vol. II), 1965 (vol. III) – (Stahl, H. H. 2).
22. Idem, **Les anciennes communautés villageoises roumaines**, Bucarest, Ed. de l'Académie; Paris, Ed. du C.N.R.S., 1969 – (Stahl, H. H. 3).
23. Stahl, P. H., **Terra societății miti nei Balcani**, Messina, Rubettino Editore, 1993.